

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра менеджменту, публічного управління та персоналу

СОЗАНСЬКА Марія Ярославівна

**Міжмуніципальне співробітництво як механізм
розвитку територіальних громад. / Inter-municipal
cooperation as a mechanism for the development of
territorial communities**

спеціальність: 281 - Публічне управління та адміністрування
освітньо-професійна програма - Публічне управління та адміністрування

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
ПУАз-41
М. Я. Созанська

Науковий керівник:
д.е.н., професор, Г. Л.
Монастирський

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:

"__" _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **М. М. Шкільняк**

ТЕРНОПІЛЬ - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СПІВПРАЦІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ РОЗВИТКУ СПІВПРАЦІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

2.1. Оцінка організаційно-методичного супроводу співпраці територіальних громад в умовах децентралізації

2.2. Моніторинг результативності співпраці територіальних громад в питаннях благоустрою території

РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМ ТА МЕХАНІЗМІВ СПІВПРАЦІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. «Міжмуніципальне співробітництво стає все більш поширеним способом організації надання публічних послуг, підвищення місцевої конкурентоспроможності та темпів економічного розвитку. Воно є особливо доцільним у тих країнах, де муніципалітети є дуже малими; в таких випадках співробітництво розглядається як альтернатива реформі територіальної консолідації. Багато досліджень, не лише академічних, але й з практики місцевої політики, вказують на те, що міжмуніципальне співробітництво є дуже корисним інструментом для подолання проблем, що виникають через невідповідність адміністративного та функціонального охоплення» [2].

Ступінь опрацювання теми. Співробітництво територіальних громад як один з важливих інструментів розвитку територій розглядалася як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. «Серед них Е. Чубаров, О. Гарнець, О. Врублевський, О. Данчева, А. Сеїтосманов, М.Бриль, В. Вакуленко, О. Ігнатенко, Г. Борщ, О. Курт, Ф. Тедік, Т. Журавель, Д. Ю. Записний, Р. П. Чухвицький, В. Толкованов, Р. Беннет, Г. Марку, Дж. Лафлін, Г. Пітерс, Дж. Райт, М. Шкільняк, Г. Монастирський, В. Толкованов» [21].

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження механізму розвитку міжмуніципального співробітництва територіальних громад.

Для досягнення поставленої мети були вирішені такі **завдання**:

- 1) проаналізувати суть і форми співпраці між територіальними громадами в умовах децентралізації;
- 2) здійснити оцінку договорів співпраці територіальних громад в умовах децентралізації;
- 3) оцінити співпрацю територіальних в питаннях надання соціальних послуг населенню;
- 4) створити дорожню карту міжмуніципального співробітництва в напрямку інклюзивного розвитку.

Об'єктом дослідження є територіальні громади України, зокрема Тернопільська міська та Микулинецька селищна територіальні громади.

Предметом дослідження є співробітництво територіальних громад в умовах децентралізації.

Методи дослідження. Для досягнення визначеної мети і завдань у роботі було використано загальнонаукові і спеціальні методи дослідження: абстрактно-логічний метод, системний підхід, методи аналізу і синтезу – для обґрунтування окремих концептуальних положень адміністративно-територіального устрою, питань співробітництва громад; багатовимірний факторний аналіз – для виявлення основних тенденцій, факторів впливу на розвиток міжмуніципального співробітництва.

Інформаційною базою послужили статистичні матеріали з Реєстру договорів про співробітництво територіальних громад.

Практичне значення полягає в тому, що основні наукові положення і висновки роботи дозволяють діагностувати зони і напрямки розвитку співробітництва територіальних громад, застосовувати пропоновані рекомендації для посилення спроможності територіальних громад, визначити проблемні місця процесу співробітництва та застосувати наведені матеріали для вдосконалення міжмуніципального співробітництва.

Апробація результатів роботи. Основні висновки та положення кваліфікаційної роботи доповідалися й обговорювалися на Науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Актуальні проблеми вітчизняної економіки, підприємництва та управління на сучасному етапі» (м. Тернопіль, 2024 рік).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СПІВПРАЦІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Теоретичні концепції розвитку громади (community development) присутні в літературі з цього питання вже протягом десятиліть. Вони відіграють ключову роль в обговоренні таких процесів: демократичних (Gilchrist, Taylor 2022; Nickels, Rivera 2018; Batsleer et al. 2023), лідерства, відносин влади, соціального впливу та впливу політики (Walzer et al. 2018; McCrea, Finnegan 2019; Meade et al. 2016), якості життя та соціальної стійкості до криз (Brennan et al. 2022), способів вирішення соціальних проблем (наприклад, зменшення нерівності або обмеження виключення) (Beck, Purcell 2020; Gunn, Gunn 1991; Henderson 2005), місцевого економічного розвитку та просування сталого розвитку (Gordon 2018; Anglin 2011), а також зменшення відчуження влади та поліпшення практики місцевого співуправління (Lewenstein 2010; Mazur 2015; Gąciarz, Bartkowski 2012; Nickels, Rivera 2018; Eade 2007; Kwan et al. 2003).

Деякі автори (див., наприклад, Gilchrist, Taylor 2022) використовують поняття community development як загальний термін, що охоплює різні методи роботи з громадами, які ведуть до створення можливостей для колективних дій, поліпшення умов життя та послуг, збереження та розширення прав осіб та сприяння їхньому розвитку. Ця перспектива підкреслює роль спільнот у створенні розвитку, що веде до підвищення їхньої здатності справлятися з різноманітними викликами в різних умовах. Особливу роль тут відіграє тема соціальної стійкості (або резистентності) до різних загроз (Brennan et al. 2022), яка набула популярності в результаті досвіду пандемії COVID-19. Інші (див., наприклад, Healey 2022) зосереджують аналіз на вузько окресленому полі функціонування малих громад, визначаючи їхній розвиток (і наводячи приклади в цьому контексті) як процес, в якому взаємодія веде до поліпшення місцевих умов життя. Ще інші дослідники придивляються до ресурсів, активізація та використання яких збільшують можливості досягнення цілей (Gunn, Gunn 1991; McCrea, Finnegan 2019), або на взаємодію різних впливів та інтересів, які стоять

за практиками соціального розвитку і використовуються в боротьбі за владу та збереження соціального контролю (Batsleer et al. 2023; Meade et al. 2016).

Багато робіт, присвячених соціальному розвитку, базуються на досвіді так званих програм допомоги, що фінансуються урядовими агентствами, приватними фондами та міжнародними організаціями – вони є похідними численних заходів практиків соціальних змін, стимульованих стратегічним інституційним залученням. Як зазначає Кріс Міллер (2010, с. 22): «[...] розвиток громади можна розуміти як частину сучасного соціально-демократичного та цивілізаційного проекту, метою якого є розвиток, встановлення, підтримка та розширення демократичних практик та інституцій». Залучення державних і приватних інституцій та потужне фінансування, що стоїть за реалізацією десятків тисяч імплементаційних проектів («грантів»), спонукає багатьох авторів і соціальних активістів ставити питання про реальні цілі такої широкомасштабної «політики допомоги», спрямованої на викликання соціальних змін, особливо в регіонах глобального Півдня (де висувуються звинувачення в колоніальній орієнтації такого роду проектів), а також у країнах, що переживають різні види політичних трансформацій (Pearce et al. 2010; Gilchrist, Taylor 2022; Henderson 2005).

Певний консенсус (на який посиляється частина дослідників) щодо розуміння того, що таке розвиток громади, був досягнутий у так званій Будапештській декларації, розробленій 130 учасниками конгресу, організованого в 2004 році Міжнародною асоціацією розвитку громади. Зібрані тоді представники тридцяти трьох країн (соціальні працівники, дослідники, донори та політичні діячі, представники урядів, громадських організацій та соціальних груп) прийняли таке визначення:

Розвиток громади [community development] – це спосіб зміцнення громадянського суспільства шляхом надання пріоритету діям громади та її перспективам у формуванні соціальної, економічної та екологічної політики. Він спрямований на суб'єктивізацію спільнот, що розуміються як географічно визначені місцеві громади, групи зі спільними інтересами чи ідентичністю, так і спільноти, що організовуються навколо конкретних тем чи політичних ініціатив. Вона посилює громадянську активність, що реалізується в рамках діяльності

соціальних груп, організацій та соціальних мереж, а також здатність інституцій та агентств (державних, приватних та неурядових) до діалогу з громадянами у формуванні та визначенні змін у їхніх громадах. Відіграє важливу роль у підтримці активної, демократичної участі шляхом просування автономного голосу вразливих та вразливих громад. Базується на наборі основних соціальних цінностей/принципів, таких як права людини, соціальна інклюзія, рівність та повага до різноманітності, а також на конкретному наборі пов'язаних навичок та знань¹.

Це визначення звертає увагу на два питання: по-перше, на спосіб розуміння поняття «спільнота» (відповідно, вона стосується того, як різні спільноти розглядаються в літературі), по-друге, вона виходить з певних припущень щодо розуміння «розвитку», якому ці спільноти мали б підлягати в результаті застосування певних заходів (зокрема, вона звертає увагу на його характер – багатовимірний, що лежить на перетині різних сфер, а також нормативний).

Спільнота як суб'єкт і об'єкт заходів розвитку

Поняття «спільнота» (було концептуалізовано в літературі різними і численними способами. Часто згадуються висновки Джорджа Хіллері (1955), який нарахував дев'яносто чотири визначення цього поняття, більшість з яких містили такі елементи, як простір, спільні зв'язки та соціальні взаємодії (за: Lewenstein 1999; пор. Гілкріст, Тейлор 2022, с. 54). Однак варто зауважити, що Хіллері зробив свої висновки майже сімдесят років тому. З того часу колекція публікацій, присвячених розвитку спільноти, значно розширилася, що не обійшлося без подальшого уточнення та уточнення зазначених визначень. Як ілюстрацію ситуації можна навести висновки трьох канадських дослідників, які нарахували понад двісті п'ятдесят наступних статей, що посилаються на поняття community, опублікованих лише в 2003-2013 роках і лише англійською мовою (Cobigo et al. 2016).

У працях, що безпосередньо стосуються теми розвитку спільноти (community development), як уже згадувалося раніше, насамперед звертається увага на три аспекти. По-перше, спільноти іноді розглядаються у зв'язку з географічно визначеними просторами, головним чином у вимірі місцевості та сферах, що її визначають: фізичної близькості, спільності досвіду або

демографічних моделей, тобто до «сукупності людей, що проживають у відносно чітко визначеному фізичному просторі – окремому житловому комплексі, районі, сільському селі або таборі для біженців. Таке трактування вже давно є найпоширенішим застосуванням цього терміна, що формує описи посад багатьох працівників, які займаються розвитком громади (community development workers)' (Craig 2010, с. 43). Деякі розглядають географічний (просторовий) вимір як тотожний локальності, безпосередньо пов'язуючи поняття community з поняттям місцевої громади або, наприклад, «сусідства» - «у міському контексті поняття громади зазвичай відноситься до району, географічно визначеної території в межах міста» (Chaskin 2001, с. 1). По-друге, існують спільноти, визначені колективною ідентичністю, в яких індивіди ідентифікують себе з конкретними групами на основі таких факторів, як етнічна приналежність, релігія, стать чи сексуальна орієнтація (Tajfel, Turner 1979). Ці групи в сучасному світі найчастіше мають різноманітні потреби та інтереси і, як такі, не обов'язково розташовані в певному фізичному просторі. Як зазначає Гарі Крейг (2007, с. 338), вони функціонують у межах географічних спільнот і між ними і можуть мати різноманітні потреби та інтереси, що не є похідними від займання тієї самої території. У деяких джерелах вимір соціальної ідентичності розширюється питаннями спільних інтересів або звичаїв (які, звичайно, досить часто корелюють із соціально визначеною ідентичністю). Роберт Дж. Часкін зазначає, що «спільнота відноситься до соціальних характеристик та інтересів, таких як мова, звичаї, соціальний клас чи етнічна приналежність, які поділяють мешканці і які широко використовуються для визначення їх як колективної одиниці, незалежно від географічного сусідства» (Chaskin 2001, с. 8). Спільноту також можна визначити на основі спільних переконань (Kenny, Clarke 2010), оскільки спільноти можуть формуватися навколо конкретних проблем, політичних поглядів чи соціальних кампаній, об'єднуючи осіб або групи, які мають різний досвід і, принаймні іноді, спільну мету чи інтерес. Такі спільноти часто використовують спільні способи визначення світу та категоризації явищ, що в ньому відбуваються, – певні ідеології, як це формулює Майкл Білліг (1991; 2008).

Підсумовуючи: у літературі, присвяченій проблематиці, порушеній у даній роботі, поняття «спільнота» може бути визначено в цілому як сукупність

конститутивних елементів, серед яких ключовими будуть: спільний фізичний простір (наприклад, сусідство, село, мікрорайон, район, місто), міжособистісна мережа зв'язків та взаємовідносин разом із супутніми взаємодіями, спільні цінності, переконання, інтереси та прагнення (Verity 2007). Головною рисою заходів, спрямованих на розвиток громади (community development), є їх довгостроковий, заснований на цінностях характер, що передбачає розвиток інтегрованого суспільства зі справедливим розподілом багатства, доступом до ресурсів і влади. У них наголошується на рівності, суб'єктності та інклюзивності, а також підкреслюється залучення до підтримки позитивних соціальних змін. Такі заходи реалізуються головним чином через освіту та ініціювання соціальних змін, що пропагують демократію участі, сталий розвиток, права, економічні можливості та соціальну справедливість (Gilchrist, Taylor 2022).

Зміцнення потенціалу розвитку місцевих громад

Іншим важливим поняттям у сфері розвитку громади є community capacity building, для якого, на жаль, в українській мові немає хорошого відповідника. Барбара Левенштейн (2010) використовує термін «розвиток місцевих ресурсів», який, однак, як видається, не є цілком правильним. Адже визначення «місцеві ресурси» виходить далеко за межі соціальних процесів. Наприклад, Малгожата Сурмач (2017) на основі аналізу стратегічних документів гмін Сілезького воєводства виділяє кілька груп ресурсів (природні, культурні, демографічні, соціальні, економічні та інфраструктурні, технологічні, планові, організаційні та ресурси місця), серед яких соціальні питання є лише одним з елементів.

Концепція community capacity building з'явилася відносно недавно, на початку 90-х років XX століття, і була введена в дискурс розвитку державними органами (Banks, Shenton 2001; Craig 2007; Kenny, Clarke 2010). Такі організації, як Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй, Організація Об'єднаних Націй та Європейська комісія, почали використовувати її в програмах, спрямованих на підвищення спроможності громад самостійно вирішувати проблеми, що заважають їхньому функціонуванню. Як зазначають Ізабель Франко та Джеймс Трейсі (2019, с. 6): «[...] цей термін був вперше розроблений Програмою Організації Об'єднаних Націй з розвитку в 1990 році і визначений як «довгостроковий процес, завдяки якому індивіди, організації, мережі та

суспільства підвищують свої навички вирішення проблем і досягнення цілей» (Franco, Tracey 2019, с. 6). Інші автори шукають джерела обговорюваної термінології в європейських документах (Craig 2010, с. 43) або в діях уряду Сполучених Штатів (Banks, Shenton 2001, с. 287). У звіті, підготовленому в 2000 році для британського уряду, *community capacity building* описувалося як «новий Святий Грааль», зазначаючи, що урядова програма ревіталізації на той час охоплювала понад 3 тисячі окремих ініціатив, що визначалися цим терміном (Craig 2007, с. 335). Не дивно, що частина авторів почала сприймати *community capacity building* передусім як елемент нової політичної моди.

Поширена присутність «посилення соціальних потенціалів розвитку» в дискурсі державних інституцій спонукала науковців до детальнішого вивчення способів використання цієї термінології та наслідків, що з цього випливали. Швидко було помічено, що насправді ми не маємо справу з чимось новим. Тема розвитку громади, можливо, без такого інтенсивного фокусування на ключовій ролі нарощування ресурсів, вже давно з'являлася в літературі, присвяченій розвитку громади (*community development*). Як зазначалося, термінологія *community capacity building* «здається глибоко пов'язаною з іншими спорідненими поняттями, такими як уповноваження громади [*community empowerment*], розвиток громади [*community development*] та компетентності громади [*community competence*]» (Kwan et al. 2003, с. 44). Деякі дослідники прямо заявляли, що не бачать різниці між цими поняттями (Banks, Shenton 2001, с. 289; Craig 2007, с. 354), або критикували розмитість понять, яку вводить це нове визначення (*community capacity building*) (Eade 2007, с. 631). При цьому підкреслювалося, що використання нової термінології, зокрема через пряме вказання на ключовий елемент процесу (будівництво – *building*), зумовлене насамперед домінуванням консервативної та управлінської орієнтації на досягнення поставлених цілей соціального розвитку (Ife 2010, с. 67). Однак нова концепція мала також затятих прихильників. Вони стверджували, що *community capacity building* є спробою привернути увагу до практичних аспектів зміцнення спільнот (особливо місцевих) і пов'язана з пошуком інструментів, що дозволяють спільнотам визначати, оцінювати та ефективно вживати заходів у важливих для них питаннях (Liberato et al. 2011). У такому розумінні «розвиток потенціалу

повинен дати людям можливість перейти від статусу об'єктів, маніпульованих зовнішніми силами і жертв соціальних процесів, до статусу суб'єктів і активних агентів змін» (Albee, Boyd 1997). Деякі автори розглядають розвиток ресурсів громади як спосіб зміцнення громадянського суспільства шляхом підвищення цінності соціальної участі у формуванні соціальної, економічної та екологічної політики (Kenny, Clarke 2010). У такому розумінні зміцнення позицій місцевих громад стає основою розвитку активного громадянства та способом протидії виключенню маргіналізованих груп. Іншими словами, цей підхід підкреслює роль розвитку громади як каталізатора соціальних змін та демократичної активності.

З наведених вище перспектив сприйняття процесів розвитку громади впливають два різних способи операціоналізації концепцій, об'єднаних під парасолькою *community capacity building*. З одного боку, ми маємо справу з проектами, що впроваджуються згори, спрямованими на формування певних навичок, які дозволяють членам громади взяти на себе відповідальність за виконання обраного набору завдань і досягнення бажаних цілей. З іншого боку, ми відносимо це поняття до низових ініціатив, спрямованих на поліпшення становища (якості життя, добробуту) певних груп – спільнот, що визначаються за трьома згаданими вище характеристиками: спільно займаним простором, спільною ідентичністю, об'єднуючими переконаннями чи інтересами (Franco, Tracey 2019, с. 694). У першому випадку ми матимемо справу з мовою публічних інтервенцій, в якій акцент робиться на цілеспрямованих процесах формування розвитку, що визначаються зовнішніми акторами і мають привести до конкретних, важливих або з якихось причин бажаних (а отже, нав'язаних) цілей. У другому випадку ми можемо говорити про мову знизу ініційованих соціальних процесів, які, як правило, будуть протікати менш скоординовано (часто визначаються мінливими в часі умовами) і, за умови належного забезпечення, можуть призвести до формування здібностей, що визначають успіх спільноти в умовах цивілізаційних змін та в середовищі, позначеному конкуренцією за ресурси.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ РОЗВИТКУ СПІВПРАЦІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

2.1. Оцінка організаційно-методичного супроводу співпраці територіальних громад в умовах децентралізації

Два підходи (об'єктний і суб'єктний), що служать для зміцнення соціальних потенціалів розвитку, відрізняються ще одним елементом. У перспективі публічних (стратегічних) втручань акцент робиться на результаті вжитих заходів, тоді як у підході, орієнтованому на розвиток, важливим буде процес, в який залучаються громади. Як наслідок, у першому підході «припускається, що потенціал існує як безпроблемна річ або властивість, яку можна моніторити та вимірювати або принаймні послаблювати для досягнення інших цілей» (Labonte, Laverack 2001, с. 112), другий же описує динамічно сприйняті соціальні та організаційні відносини. У першій реалізовані проекти, фінансові гранти чи програми конкретних інституцій мають привести до певних бажаних результатів, які можна виміряти за допомогою визначеного набору показників результатів та впливу даної інтервенції, у другій певний результат також є, звичайно, бажаним (оскільки залучені спільноти, як уже згадувалося, чогось хочуть), але важливішими стають процеси, що змінюють громаду, трансформаційна роль яких не завжди є передбачуваною. Перший, як правило, передбачає досить конкретні часові рамки реалізації заходів, визначені графіком реалізації проекту, другий – припускає, що існують колективно, процесуально сформовані компетенції спільноти, які виключно в далекій перспективі визначають вибір цілей розвитку та залучення конкретних ресурсів для їх досягнення. Отже, перша впливає з логіки інвестицій, друга – з прагматики змін.

Я не хочу при цьому стверджувати, що обидва підходи мають однакове значення в літературі – соціальні дослідники, на відміну від бюрократів, зазвичай більше зацікавлені в поясненні природи явищ, ніж в описі їхніх результатів. Увага аналітиків зосереджена насамперед на соціальних процесах (Simmons *et al.* 2011, с. 197), природа яких аж ніяк не є лінійною – не веде прямою дорогою від

інвестицій до результату. Таким чином (лінійно) можна чогось навчити, тобто передати певний набір знань і змусити людину краще виконувати конкретні завдання. Процес соціальних змін, що визначається складними наборами факторів, має, по-перше, ітераційний характер, який складається з багатьох пов'язаних елементів, що призводять до результатів з важко передбачуваними наслідками, а по-друге, циклічний, в тому сенсі, що процеси соціальних змін ніколи не закінчуються, а окремі їх елементи мають тенденцію впливати в повторюваних або мінливих конфігураціях (Kwan *et al.* 2003). Наприклад, як зазначають Джим Кавей та Гелен Росс (2022), побудова соціальної стійкості до криз (тобто зміцнення соціального потенціалу, що дозволяє впоратися з наслідками можливих несприятливих для суспільства подій) повинно зосереджуватися на «посиленні почуття спільності, ідентичності та прихильності до місця, а також на формуванні почуття впевненості в собі та ефективності в процесах самоорганізації» (Cavaye, Ross 2022, с. 87), а не виключно на впровадженні певних процедур дій. Тільки тоді ініційована зміна має шанси виявитися стійкою та адекватною до різних важко передбачуваних ситуацій.

Частина дослідників почала розглядати описані тут процеси як елемент цілісного впливу на спільноти, які слід розглядати як складні адаптивні системи (*complex adaptive systems*, CAS) (пор. наприклад, Neely 2015; Hammer *et al.* 2012; Hall, Clark 2010). При цьому окремі автори пропонують різні визначення комплексних адаптивних систем та конкурентні способи опису супутніх їм характеристик. Їх детальний аналіз виходив би за межі даного дослідження. Проте варто спробувати коротко обговорити значення цього поняття для процесів, що відбуваються в місцевих громадах.

Як визначає Серена Чан (2001), складність згаданих тут систем впливає, зокрема, із спільних відносин (*inter-relationship*) учасників та спільної ініціативи їхніх дій (*inter-action*), а також взаємодії (*inter-connectivity*) цих двох процесів. Це поєднання призводить до того, що «система поводить себе як єдине ціле – робить щось, перетворюючи вхідні дані на вихідні» (Hall, Clark 2010, с. 311), і в цьому сенсі є «самоорганізованою» (Siegenfeld, Bar-Yam 2020). Кожен з елементів системи при цьому має опосередкований і лише частковий вплив на її

функціонування як цілого – це можна проілюструвати прикладами утворення та функціонування соціальних груп, в яких колективна поведінка залежить від взаємопов'язаних впливів окремих членів, але не є рівною їм, або розподілом благ у децентралізованій економіці. Тому «всі [прийняті в літературі] визначення вказують на те, що існують певні розрізнявальні властивості CAS, які можна спостерігати лише на рівні цілісно сприйманого системи. Вони становлять набори характеристик, що виходять за межі окремих складових елементів» (Preiser *et al.* 2018, с. 3). Такою є кожна місцева громада, що, як висловлює це в інших категоріях Єжи Гаузнер (2023), створює асамбляж – відкриту, різноманітну та поліцентричну сутність з властивостями, що виходять за межі індивідуального досвіду, яка характеризується ідіосинкразичними схемами дій, що складаються у закріплені або змінювані під впливом набутого досвіду моделі.

Останнє звертає увагу на адаптивні властивості складних адаптивних систем, тобто на ту рису, яка робить прості спроби причинно-наслідкового пояснення явищ, що відбуваються в системі, на основі інформації, що стосується окремих частин даної системи, як правило, невдалими. Звісно, правда, що «для кожного внеску в систему існує відповідний і пропорційний результат» (Preiser *et al.* 2018, с. 3), але встановити лінійну кореляцію між вкладом і результатом, як правило, неможливо, оскільки вона не враховує наслідки взаємодій, що відбуваються на цьому шляху. Аналізуючи окремі частини, не можна забувати, що вони є елементами більшого цілого і можуть бути проаналізовані лише у зв'язку з цим більшим цілим. Це означає, що «властивості CAS виникають і змінюються внаслідок взаємодії між адаптивними реакціями компонентів, властивостями, що виявляються в цілому, та умовами, в яких вони діють» (Preiser *et al.* 2018, с. 6). У цьому сенсі ці системи є регенеративними, тобто здатними запускати відповідні внутрішні адаптивні зв'язки (Hausner 2023), що, в свою чергу, робить їх еволюційними, а не детермінованими (Hall, Clark 2010). «Коли складний адаптивний система еволюціонує, вона не рухається до певної кінцевої точки, а скоріше віддаляється від певної початкової точки. Отже, умови в будь-якій точці будуть значною мірою визначати стан системи в наступній точці і т. д. - це відоме як залежність від шляху. Те, де ви закінчите, буде залежати від шляху, який ви обрали від початкової точки» (Neely 2015, с. 789). Це питання слід сильно

підкреслити - всі процеси, що відбуваються в складних адаптивних системах, значною мірою залежать від початкових умов впровадження змін. А це означає, що однакові втручання, запроваджені в різних спільнотах, можуть призвести до різних результатів. Саме тому різні автори підкреслюють, що процеси, яким підлягають системи, завжди обумовлені контекстом (Preiser *et al.* 2018; Shen, Gao 2020), що, в свою чергу, означає, що будь-який аналіз місцевих процесів розвитку повинен враховувати певний «соціальний часовий простір» (Hausner 2023). Тому втручання, спрямовані на стимулювання розвитку, повинні базуватися на місцевих осях розвитку, які завжди є «перехресними, тобто проходять поперек секторів, є трансверсальними. У сукупності вони виражають ландшафтну, а не точкову перспективу. Це дозволяє охопити найважливіші вертикальні та горизонтальні, а також синхронні та діахронні залежності [...]. Ключовим є відкриття локальності як сили розвитку» (Hausner 2023, с. 212), яку неможливо запрограмувати традиційним, лінійним способом.

Другою наслідком еволюційного характеру складних адаптаційних систем є їх відносна стійкість до змін – або принаймні до змін, що відбуваються різко – і впливаюча з цього здатність до «самопідтримки» (Krzykowski 2023). Адаптивні системи формуються шляхом накопичення досвіду, що впливає на закріплення певних моделей поведінки. Це можна описати в термінах процесів набуття навичок, які визначають способи реалізації певних дій доти, доки якийсь новий досвід не змінить вироблені практики. У цьому сенсі складні адаптаційні системи «заблоковані в шаблоні, і будь-який рух за межі цього шаблону вимагає певного внутрішнього або зовнішнього «змінювача гри» [*game-changer*], який змушує всю систему пристосовуватися до нових умов» (Neely 2015, с. 789). Таке розуміння консерватизму цих систем впливає, зокрема, з їхньої здатності до самоорганізації або, інакше кажучи, до вироблення та збереження певного структурного порядку. У цьому сенсі складні адаптивні системи виявляють негетеропійні властивості («виявляють тенденцію, протилежну тенденції Всесвіту, який постійно рухається до хаосу»; Krzykowski 2023, с. 22), які на місцевому рівні підсилюються завдяки спільно поділеним цінностям (Lewicki 2023) і призводять до їх відносної, хоча й недетермінованої консолідації.

На додаток до наведеної тут короткої характеристики складних адаптивних систем, варто також звернути увагу на дві додаткові властивості, які визначають особливу корисність цього поняття для опису соціальних процесів розвитку. До них належать радикально відкритий характер цих систем та їх здатність генерувати інновації. У першому випадку йдеться про потенціал систем не тільки змінювати свої внутрішні структури, але й впливати на оточення, в якому вони функціонують. Завдяки своїй відкритості, що виражається численними функціональними зв'язками між вузлами системи та зовнішніми зацікавленими сторонами, складні адаптивні системи можуть також впливати на процеси, що відбуваються за їх межами, які, в свою чергу, на основі зворотного зв'язку можуть впливати на систему. Це означає, що енергія, інформація та матерія (включаючи різні види ресурсів) можуть обмінюватися між системою та її оточенням, і оскільки це безперервний процес, часто стає неможливим розрізнити, які компоненти належать до системи, а які до ширшого середовища (Preiser *et al.* 2018; Chu *et al.* 2003). Здатність до інновацій впливає безпосередньо з визначеної складності систем: з множинності елементів, що їх складають, та безлічі взаємодій, що їх пов'язують, які можуть призвести до невизначеної кількості наслідків. Якщо адаптивні системи мають нелінійний характер, залежать від вибору шляху (*path-dependent*) і водночас функціонують як сутності, що лише частково залежать від своїх складових, то така складна причинність може призвести до непередбачуваних наслідків (Preiser *et al.* 2018). Деякі з них можуть мати характер інноваційних рішень, що сприяють досягненню бажаних результатів, інші виявляться шкідливими або марними для суспільства. Адже відомі ситуації утворення мафіозних структур, спалахів анархії або, наприклад, закріплення аморального фамілізму, описаного в літературі, присвяченій соціальному капіталу (Banfield 1958; Putnam 1993; Tarkowska, Tarkowski 2016). У таких несприятливих умовах потенціал розвитку громади не збагатиться, оскільки не буде досягнуто результатів, які можна буде врахувати в категоріях корисних ресурсів (Lewicki 2023). Підсумовуючи: без прийняття ефективних рамок, що організовують взаємодію кожного з елементів, що складають систему, досягнення будь-якого бажаного результату може бути надзвичайно складним (часто можливим лише завдяки щасливому збігу обставин).

Аналіз процесів розвитку, незалежно від того, чи відбуваються вони самостійно, чи є цілеспрямованими, повинен враховувати перспективу складних адаптаційних систем як умову, що визначає траєкторію кожного втручання. Зміцнення соціального потенціалу, як правило, не відбувається за простими схемами, визначеними описами проектів. Прикладом може бути започаткована Мохаммадом Юнусом і його Grameen Bank знаменита ініціатива надання мікропозик жінкам у Бангладеш, за яку він отримав Нобелівську премію миру. Ідея, що стояла за цим проектом, полягала у бажанні підтримати бідне населення країни, створивши для нього можливість отримати невеликі кредити (до 300 доларів) для започаткування дрібного підприємництва. В рамках однієї з ініціатив – «Проекту сільського підприємництва» – жінки мали право на отримання фінансової підтримки, що дозволяла їм відкрити ресторани, що, в свою чергу, завдяки створенню джерел стабільного доходу, мало сприяти їхній життєвій самостійності. Незважаючи на благородні плани, цей проект, принаймні частково, не виправдав очікувань (Khan 1995). Це сталося тому, що не було враховано культурний елемент, заснований на чоловічій домінації. Як з'ясувалося згодом, чоловіки, по-перше, використовували жінок для отримання фінансування для власних потреб, а по-друге, часто відчуючи загрозу зростаючого становища жінок, вдавалися до фізичного насильства, щоб розрядити свою контекстуально генеровану фрустрацію (Eade 2007).

Отже, виявляється, що свідомі рішення щодо того, які елементи даної системи певна інтервенція повинна намагатися порушити, а які посилити, щоб досягти бажаної зміни, можливі лише з урахуванням перспективи складності та адаптивності соціальних систем. «Об'єкт складних адаптивних систем не тільки закріплює теорії втручання в місцевих умовах, що призводить до більш значущих втручань і стійкості їх результатів, але й сприяє дослідженню можливих і реалістичних рішень проблем, специфічних для даного середовища» (Lowe *et al.* 2023, с. 11). Важливим фактором, який слід враховувати, є те, що спільноти є рефлексивними утвореннями (Voß *et al.* 2006), що означає, що вони здатні по-своєму інтерпретувати реальність і діяти відповідно до таких локально суб'єктивних інтерпретацій.

Застосовувані нині стратегії посилення соціальних потенціалів розвитку, як зазначає Часкін, зазвичай спрямовані на розвиток лідерства, розвиток організацій, формування спільнот та посилення інституційної співпраці. «Кожна з них зосереджується на конкретному рівні соціальної дії (стосуючись до індивідів, організацій та мереж, що їх поєднують) і має на меті посилення певних рис спільноти, що мають потенціал, – зокрема почуття спільності, залучення до спільноти, механізмів вирішення проблем та її доступу до ресурсів» (Chaskin 2001, с. 25). Однак ці стратегії відносно рідко враховують фактори, які, як виявляється, мають вирішальне значення як для ефективності досягнення поставлених цілей, так і для стійкості отриманих результатів. Найчастіше вони не враховують адаптивний характер систем, в яких відбувається втручання або дія, не приділяючи достатньої уваги формуванню ключового набору компетентностей, що дозволяють впливати на такі системи. Компетенції, про які йдеться, стосуються, по-перше, способів інтерпретації умов, в яких функціонують члени спільноти, а по-друге, уміння організаційно координувати соціальну систему в цілому. У першому випадку йдеться, зокрема, про правильне розпізнавання природи процесів, що відбуваються і залучають громаду, а також про знання її матеріального, соціального та інституційного оточення. У другому – про здатність планувати та реалізовувати дії в конкретних соціальних, організаційних та правово-інституційних умовах. Такі компетенції будуть формувати здатність місцевих громад до політичної регенерації (протилежність дегенерації), яку Гауснер визначає як «знизу, громадянське утворення місцевості як автономної та самостійної територіальної одиниці, що діє за принципом субсидіарності як у внутрішніх, так і в зовнішніх відносинах. Її суть полягає у відродженні місцевої демократії, яке не слід зводити до обрання представників мешканців на виборах» (Hausner 2023, с. 217).

2.2. Моніторинг результативності співпраці територіальних громад в питаннях благоустрою території

Дослідження змушує нас розглянути фактори, які могли б зумовити такий стійкий і бажаний розвиток. Здається, що концепція, яка може стати об'єднуючою

ланкою представлених міркувань, – це поняття громадянського капіталу. У науковій літературі воно з'являється випадково, але є дуже присутнім у комунікації організацій, що працюють над посиленням ролі соціальних дій у суспільному житті, особливо на місцевому рівні. Вони майже однотайно визнають, що громадянський капітал «є валютою, що підтримує реалізацію спільних стратегій, які служать впровадженню інноваційних програм та розвитку відносин між зацікавленими сторонами з метою побудови кращого майбутнього для дітей, сімей та громад» (Потапчук, Крокер-молодший. 1999, с. 175; також: «The Civic Index 2019, с. 1). Однак, щоб використання поняття «громадянський капітал» мало будь-яку аналітичну цінність, необхідно розглянути його складові елементи, а отже, і уточнити його значення. З огляду на обмежений обсяг представленого тут міркування можна лише окреслити основні рамки таких рішень. При цьому не йдеться про побудову аргументації на користь введення нового поняття до набору термінів, що описують соціальні явища, або про ускладнення існуючих у літературі тем. Навпаки, варто лише звернути увагу на те, що якщо ми хочемо зрозуміти процеси, які визначають збільшення шансів розвитку місцевих громад, то мусимо враховувати елементи, які виходять за межі існуючої мови опису, незалежно від того, яку конкретну термінологію ми будемо використовувати. Важливим є практичне значення проведених тут роздумів – щоб, як висловлюється Бурд'є, «перетворити абстрактні проблеми на цілком практичні наукові дії» (Бурд'є, Вакуант 2001, с. 218), які слугуватимуть кращому, корисному розумінню способів функціонування місцевих громад та демократичних процесів, що в них відбуваються.

Тож почнімо з тих визначень, які вже присутні в науковій літературі. Громадянський капітал поєднується з такими поняттями, як «соціальний капітал», що підкреслює його реляційний характер (Guiso *et al.* 2011), або «культурний капітал», що акцентує відмінне значення соціально вироблених ресурсів індивідів, таких як, зокрема, освіту, мовні компетенції чи знання соціальних норм (Sivertsen, Hartley 2023). У першому випадку вважається, що громадянський капітал створюють «суспільно поділені, стійкі переконання та цінності, які допомагають групі подолати проблему «безбілетника» [*free-rider*] у прагненні до реалізації соціально цінних дій» (Guiso *et al.* 2011, с. 419), у другому

ж йдеться про поширені активи, «які люди можуть використовувати, намагаючись вплинути на суспільство в нормативному напрямку, який вони вважають правильним як громадяни» (Sivertsen, Hartley 2023, с. 7). Насправді ці два підходи не дуже відрізняються один від одного. В обох передбачається існування певного набору соціально важливих цілей, досягнення яких сприяє підвищенню якості життя – в цьому вимірі вони також близькі до обговорюваної Робертом Д. (1995) концепції громадянської спільноти, яка «настільки сильно корелює як з ефективністю інститутів, так і з добробутом регіону, що статистично важко відокремити окремі фактори» (Putnam 1995, с. 173). Вони, однак, відрізняються різним поглядом на процеси створення громадянського капіталу (відповідно в надіндивідуальних та індивідуальних категоріях) та іншим акцентом на характері впливу цього капіталу, коли він поширюється в суспільстві (нормотворче значення *versus* інструментальна корисність). Для цілей даного дослідження ці відмінності можна пропустити. Адже найважливішим є значення, яке громадянський капітал має для розуміння процесів стабільного і тривалого соціального розвитку та формування соціальних здібностей до створення ресурсів, що служать цьому розвитку. Багато світла на ці питання пролив колись Путнам, який на основі досліджень, проведених в Італії, дійшов висновку, що найважливіший вимір визначення громадянського капіталу стосується позитивних наслідків його впливу в рамках ліберальної демократії: «[...] іншими словами, громадянський капітал навмисно виключає з визначення ті цінності, які сприяють співпраці в соціально девіантних діях, як це відбувається у випадку банд» (Guiso *et al.* 2011, с. 423), або призводять до популістської риторики, що підживлює антидемократичну поведінку, як у випадку нападу прихильників Дональда Трампа на Капітолій (Sivertsen, Hartley 2023, с. 8). Вирішивши відкинути добре усталені поняття, такі як згаданий соціальний капітал, і скористатися, можливо, не новою, але менш використовуваною мовою опису, варто звернути увагу на певні властивості соціальних процесів розвитку, які вислизають з уваги дослідників.

Спочатку розглянемо категорію демократичного громадянства. Яцек Раціборський (2011, с. 46) виділяє чотири його виміри: (1) громадянство як державна приналежність особи, (2) громадянство як сукупність прав і обов'язків,

(3) громадянство як участь у громадських об'єднаннях і політичних спільнотах (що частково відповідає змісту поняття «громадянське суспільство»), (4) громадянство як колективна ідентичність. Перший з них ми можемо тут оминати, оскільки він не має відношення до наших міркувань. У випадку другого важливо звернути увагу на елемент громадянських прав, особливо важливих у зв'язку з можливістю впливати на місцеві процеси, пов'язані з відносинами влади. Третій, без сумніву, повинен бути важливим орієнтиром у міркуваннях, що ведуться в перспективі, пов'язаній із соціальним капіталом, особливо стосовно практик участі в прийнятті рішень щодо державної політики (Theiss 2007). Четвертий, якщо звернути увагу на те, що він стосується способу пізнавального формування реальності, незалежно від того, чи будемо ми розглядати це в категоріях соціального виробництва значень, габітусів, соціальних репрезентацій чи в будь-яких інших, безпосередньо приведе нас до розуміння громадянства як потенціалу участі в місцевій публічній сфері. В останньому контексті варто зауважити за Раціборським, що «громадянство може проявлятися у добровільній взаємодії з іншими з метою задоволення своїх потреб та/або потреб спільноти, і в цьому сенсі не бути політичним. Але не можна виводити це явище із сфери публічної, що розуміється як спільний, відкритий, доступний іншим простір» (Raciborski 2011, с. 52). Слідом за цією заувагою я хотів би розділити політичний і соціальний вимір громадянства (хоча, звичайно, перший без другого не існує). У вимірі громадянського капіталу важливими є сама колективна присутність членів спільноти в публічній сфері та можливість брати участь у процесах формування безпосереднього середовища життя, незалежно від цілей такої участі (якщо вони не пов'язані з порушенням демократичних правил). Звісно, це може мати політичний вимір, розуміється в категоріях таких дій, як голосування і балотування на виборах, участь у демонстраціях, членство в політичних партіях, прояв прагнення до захоплення і утримання влади, або принаймні бути пов'язаним з публічно висловленими прагненнями впливати на політичну повістку дня. Однак тут важливою є сама формуюча цінність повсякденного громадянського досвіду, що розуміється як набуття здатності бути свідомим і залученим членом місцевої громади. Це призводить, зокрема, до розрізнення між пасивними та активними соціальними позиціями, з яких лише останні за

сприятливих обставин можуть впливати на примноження громадянського капіталу, але також вказує на необхідність доповнення запропонованого Раціборським переліку компонентів громадянської ідентичності, що, нагадаємо, включає усвідомлення життя в державі (або, розширюючи, в певній місцевій громаді), усвідомлення ознак громадянського статусу (тобто усвідомлення прав, що належать індивіду), усвідомлення обов'язків, покладених на індивіду, та усвідомлення приналежності до спільноти громадян (Раціборський 2011, с. 171). Здається, що істотним недоліком у цьому переліку є відсутність відчуття сенсу участі в суспільному житті, яке складатиметься не тільки з «громадянських знань» (в тому числі знання про політичні та адміністративні процеси) чи більш широко окреслена громадянська компетентність, про що згадує Раціборський (2011, с. 198), але й переконання, що в даних умовах соціальна активність та взаємодія з іншими для спільного блага мають шанси принести бажані результати. Іншими словами, концепція громадянської ідентичності, про яку пише Раціборський, повинна бути розширена таким чином, щоб охоплювати переконання про прагматичну, а не лише теоретичну легітимність громадянської залученості. Лише такий доповнений перелік може стати корисним рамкою для аналізу соціальних процесів розвитку, в яких залучені, свідомі своїх прав і обов'язків громадяни бачитимуть можливості та сенс участі в громадських заходах, що ведуть до цілей, визначених у категоріях спільного блага. Ключем до формування громадянської ідентичності в такому розумінні буде накопичення позитивного досвіду участі в соціальних процесах, пов'язаних із досягненням цілей, які суспільство вважає важливими – самі знання чи усвідомлення своїх прав, як правило, тут не достатні. Водночас ми можемо визнати, що накопичення такого досвіду в поєднанні з різними ресурсами, про які йшлося раніше, створюватиме потенціал для реалізації дій та досягнення цілей громадами. Я вважаю, що цей потенціал у представленому тут розумінні можна назвати громадянським капіталом. На його формування матимуть істотний вплив багато факторів, пов'язаних із соціалізацією індивіда та його практикою участі в суспільному житті, історичними та культурними умовами, в яких функціонує громада, а також характером і змістом досвіду, пов'язаного з її спільними діями.

Тут слід зазначити, що громадянський капітал можна методично формувати. Починаючи від набору цінностей і переконань, отриманих у родині, через соціалізуючу роль освіти, аж до впливу особистого досвіду участі та прийняття спільної відповідальності за дії спільноти – всі ці формувальні чинники можуть або відштовхувати осіб від активної участі в соціально ініційованих заходах розвитку, або сприяти їй. Як зазначають Луїджі Гуїзо, Паола Сап'єнца та Луїджі Зінгалес (2011, с. 423): «[...] модельна інвестиція в громадянський капітал – це кількість ресурсів, які батьки виділяють на передачу своїм дітям кооперативних цінностей». Однак давно відомо, що виховні рішення батьків не є просто відображенням довільних цілей, які вони вирішили поставити перед дитиною, а скоріше базуються на цінностях, реалізація яких, на думку батьків, є одночасно важливою і непевною (Kohn 1969). А вони, у свою чергу, є похідними від власного життєвого досвіду (Bernstein 1971; Marody 1987). Відсутність у багатьох країнах традицій демократичної участі може тут стати очевидною перешкодою.

Друга основна рамка соціалізації визначається формальною системою освіти і має вирішальний вплив на формування навичок і знань про демократичні практики. Стиль освіти, що наголошує на громадянських цінностях і значенні співпраці, може сприяти створенню громадянського капіталу в роки формування особистості. Натомість більш конкурентний, індивідуалістичний та соціально не орієнтований стиль навчання може мати в цьому плані деструктивний вплив. Варто тут навести результати досліджень, проведених в українських школах у 2014 році Фондом розвитку місцевої демократії, які показали, що в Україні «система освіти базується на дуже традиційному, застарілому уявленні про школу. Модель управління, що існує в багатьох закладах, в певному сенсі нагадує «феодальну» систему з вертикальною ієрархією та відносинами, заснованими на формальному авторитеті [...]. Навчальні заклади часто нагадують виробничі лінії: дітей навчають серіями, оцінюють (тим самим «сегрегують» і «відбирають») на основі компетенцій, що суто впливають з дидактики. Надмірна увага до вузько розумімого процесу навчання призводить до того, що соціальний потенціал школи недооцінюється і ігнорується. Співпраця, яка є природним середовищем розвитку дітей та молоді, не є предметом загального інтересу педагогічного

колективу. Більше того, серед частини вчителів панує переконання, що залучення учнів до позапедагогічної діяльності неминуче призведе до зниження результатів навчання». Подібне ставлення спостерігається і серед керівників органів місцевого самоврядування (голів сільських рад, мерів, президентів міст) – тут результати досліджень показують, що для переважної більшості (77%) з них найважливішим елементом оцінки роботи шкіл є освітні результати, досягнуті окремими закладами, а їхня громадська діяльність лише в поодиноких випадках є предметом зацікавленості місцевої влади (Trutkowski 2015). У школі винятком є реально і з відданістю проведені заходи, що активізують учнів, формують у них громадянський капітал, який розуміється інакше, ніж прихильність до батьківщини і мучеництво. Натхненним прикладом може бути випадок, описаний одним із міських начальників відділу освіти, який в інтерв'ю згадав про практику, що панує в одному з підпорядкованих йому закладів: «Вони мають на своєму прапорі не «Бог, честь, батьківщина», а «You'll never walk alone» – «Ти ніколи не будеш сам».

Це призводить до наступного елементу, що визначає шанси розвитку громадянського капіталу, а саме до соціальних уявлень про спільноту, тобто набору спільно поділяються переконань про те, що таке дана спільнота, як вона функціонує і які норми та правила дії в ній діють (пор. Moscovici 1981, 1984; Trutkowski 2002). Дещо спрощуючи, можна припустити, що соціальні репрезентації є переробленою і соціально узагальненою моделлю реальності, яка відтворюється і переробляється в комунікаційних діях, в які залучені індивіди. Їхньою істотною рисою є прескриптивні та стандартизуючі властивості в тому сенсі, що члени спільноти пристосовують свої дії до репрезентацій, у створенні та стандартизації яких вони беруть участь. Іншими словами, ми діємо в такій реальності, в якій наші дії закріплені в нашому розумінні – якщо в її моделі (свідомо чи несвідомо узгодженій з іншими) містяться зразки поведінки, пов'язані з участю в громадській діяльності чи прийняттям спільної відповідальності за справи, що виходять за межі приватної сфери, ми будемо бачити можливість такого залучення, яке в результаті може конкретизуватися в дії. Якщо ж у спільних для нас уявленнях про реальність громади панують зв'язки, знайомства і турбота про приватні інтереси, то саме до такого образу

реальності ми будемо пристосовувати наше функціонування. Як зазначають Вільям Потапчук і Джарл Крокер-молодший (відносячись до питань, віддалених від обговорюваної тут теоретичної перспективи): «[...] поширене розуміння питань, пов'язаних із життям громади, є ключовим для мобілізації спільних дій, оскільки допомагає людям побачити, як їхні конкретні перспективи вписуються в ширший контекст» (Potapchuk, Crocker Jr. 1999, с. 177).

На завершення слід також звернути увагу на згаданий раніше практичний досвід співпраці, що призводить до освоєння певних соціальних практик і формування довіри до власних можливостей діяти. Тільки спільноти, переконані в сенсі та ефективності соціального залучення, будуть готові до спільних зусиль для досягнення важливих для них цілей. Тут, звичайно, ключову роль відіграватиме історія попередньої діяльності. Якщо вона зустрічала зацікавленість і сприятливу реакцію важливих акторів, якщо приводила до задовільних результатів, то схильність до її повторення буде більшою. Якщо ж вони були сприйняті з байдужістю або, що гірше, з ворожістю і призвели до гнітючих наслідків, то вони природним чином зникнуть або взагалі не будуть здійснюватися. Тому важливими будуть вигоди від соціального залучення, що виражаються як у конкретних пов'язаних результатах, так і в задоволенні, яке отримують учасники від своєї участі. «Якщо вони не будуть достатньо високими, то суспільство, яке починає з розрізненими пріоритетами, застрягне в рівновазі недовіри» (Guiso *et al.* 2011, с. 425).

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМ ТА МЕХАНІЗМІВ СПІВПРАЦІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Шляхи вдосконалення форм та механізмів співпраці територіальних громад розглянемо на прикладі Польщі. Необхідність розробки спеціальних рішень для міських територій висловлювалася вже під час роботи над проектом закону про територіальне самоврядування 1990 року, проте протягом понад 30 років не вдалося виробити єдиної концепції¹. У численних проектах можна помітити еволюцію в розумінні проблем метрополій. Початкові рішення базувалися на добровільних формах співпраці, крайні концепції передбачали створення нової категорії одиниць місцевого самоврядування (далі: ОМС) та внесення змін до територіального поділу держави.

Зв'язки та угоди за участю ОМС виявилися недостатнім правовим інструментом для забезпечення ефективної співпраці між одиницями, що входять до їх складу. В результаті наступні засади та проекти готувалися переважно у відповідь на спостережуваний досвід функціонування добровільних форм співпраці, який свідчив, що рішення, які полягали у використанні інституту комунального союзу, не приносять очікуваних результатів у великих містах та метрополіях.

Уже на початковому етапі функціонування виключно муніципального місцевого самоврядування було помічено наслідки прийняття концепції єдиної громади (тобто такої, що не враховує відмінності між окремими громадами, що впливають, зокрема, з їх міського чи сільського характеру, розміру та здатності виконувати різноманітні публічні завдання) та її негативний вплив на функціонування великих міст.

Тому було розпочато роботу з метою впровадження чергової реформи державного управління; шукалися нові системні рішення щодо великих міст з метою їх підготовки до виконання в майбутньому функцій міст, рівнозначних повітам.

Проект закону про метрополії був представлений 20 липня 2015 року. Законодавець відмовився від використання повіту як платформи для спільного

виконання завдань метрополітного характеру, вважаючи, що кращим рішенням буде створення нової правової інституції. У представленому проекті також відмовилися від концепції особливого регулювання функціонування Агломерації Верхньосільської. «Метрополісний союз» мав стати універсальною формулою, яку можна буде застосувати в багатьох «метрополісних районах» Польщі.

В основі цього проекту лежала діагностована практикою та доктриною необхідність доповнити нинішню структуру апарату державного управління в його місцевому самоврядуванні елементами – суб'єктами, здатними ефективно та результативно задовольняти колективні потреби мешканців громад, фактично об'єднаних в один організм із сусідніми одиницями місцевого самоврядування через переплетення взаємних залежностей, що впливають із функціональних, соціальних, економічних та культурних зв'язків.

Закон про метрополітні об'єднання був прийнятий 9 жовтня 2015 року. Метрополітне об'єднання мали утворити громади, розташовані в межах метрополітного району, та повіти, на території яких знаходиться принаймні одна громада, розташована в межах метрополітного району. Метрополією, на території якої могло бути створено об'єднання, мала бути просторово цілісна зона впливу міста, в якому розташована резиденція воєводи або семіку воєводства, що характеризується існуванням міцних функціональних зв'язків та розвиненими процесами урбанізації, заселена щонайменше 500 000 мешканців (тим самим законодавець визначив допустиму кількість метрополій на території країни).

Закон про метрополії мав бути універсальним правовим актом, що регулює порядок створення та принципи функціонування більшої кількості таких об'єднань. Було прийнято, що метрополітний союз може бути створений Радою Міністрів за власною ініціативою, а також на прохання ради громади, розташованої в межах метрополітного району, з метою виконання визначених законом завдань у сфері просторового планування, розвитку району союзу, громадського транспорту на території союзу, співпраці у визначенні пролягання національних та обласних доріг на території об'єднання та промоції метрополії. Крім того, об'єднання могло б виконувати публічні завдання на підставі угод, укладених з органами місцевого самоврядування та органами державного управління. Метрополітен мав бути організований за зразком рішень, прийнятих

у законі про самоврядування воєводства. Він мав би два органи: дорадчий та контрольний (збори, що складаються з делегатів гмін та повітів, що входять до складу метрополітену – по два від кожного місцевого органу влади) та виконавчий (тричленне правління, обирає зборами). Основою фінансового управління мала бути бюджетна постанова. Перелік джерел доходів метрополітенських об'єднань був визначений у зміненому законі про доходи одиниць місцевого самоврядування. Для виконання своїх завдань об'єднання могло створювати організаційні одиниці та укладати угоди з одиницями місцевого самоврядування та органами державного управління. Він також міг надавати допомогу органам місцевого самоврядування та іншим метрополіям, а також створювати з ними асоціації. Нагляд за діяльністю метрополії здійснювався б відповідно до положень про нагляд, що містяться в законі про самоврядування воєводства.

Метрополітенський союз мав бути створений Радою Міністрів шляхом видання розпорядження з власної ініціативи або на пропозицію ради громади, розташованої в межах метрополітенської території. До пропозиції слід було додати обґрунтування та необхідні документи, включаючи карти. Рада Міністрів мала визначити, шляхом постанови, порядок подання вищезазначеної заяви та перелік документів, які необхідно додати до неї, з урахуванням строків, встановлених законом, ефективності процедури та необхідності документального підтвердження обставин та підстав, що мають істотне значення для вирішення заяви. Однак така постанова так і не була прийнята. З цієї причини не було створено жодного метрополітеного об'єднання на основі закону від 9 жовтня 2015 року про метрополітні об'єднання.

Хоча закон про метрополітні об'єднання був реалізацією вимог щодо єдиного регулювання питань управління метропольними територіями, його рішення зустріли широку критику. У літературі негативно оцінено, зокрема, універсальний характер закону. Зазначалося, що він є компромісним рішенням, метою якого є створення загальних правових норм функціонування метрополій взагалі, а не вирішення проблем, специфічних для даної території, з урахуванням існуючих форм співпраці органів місцевого самоврядування та способу організації виконання публічних завдань. Висловлювалися застереження щодо

тлумачення положень закону про делімітацію метрополітних територій та створення в їх адміністративних межах метрополітних об'єднань. Було зазначено, що встановлений законодавцем обсяг повноважень метрополії не повністю заповнює прогалини в завданнях і компетенції, що унеможлиблює задоволення колективних потреб мешканців метрополій. Заперечення викликав також прийнятий у законі спосіб регулювання створення та функціонування метрополії. Підкреслювалося централізована та авторитарна модель відносин між державою та місцевим самоврядуванням, яка рідко зустрічається в інших європейських країнах. Визначені потреби продовження роботи над прийняттям нових правових рішень щодо метрополітенських територій, вже після набрання чинності законом про метрополітенські об'єднання, висловлювали також самі метрополітенські об'єднання, одночасно вказуючи на недоліки чинного закону, що унеможлиблюють ефективне створення такого об'єднання та можуть послабити діяльність його органів¹¹.

У зв'язку з цим було розпочато роботу над новим законом. Зрештою, у червні 2016 року з'явився проект закону про метрополітний союз у Сілезькому воєводстві. Було прийнято припущення, що на території Сілезького воєводства може бути створено метрополісний союз як об'єднання громад Сілезького воєводства, що характеризуються існуванням міцних функціональних зв'язків та розвиненими процесами урбанізації, розташованих на території, що є просторово цілісною та населеною щонайменше 2 млн жителів. До складу метрополітного союзу входить місто з правами повіту Катовіце. В інших питаннях застосовано організаційні рішення, передбачені в законі від 9 жовтня 2015 року про метрополітні союзи, з деякими необхідними змінами.

У січні 2017 року до Сейму надійшов урядовий проект закону про метрополісний союз у Сілезькому воєводстві. Закон про метрополісний союз у Сілезькому воєводстві був прийнятий вже 9 березня. У зв'язку з набранням чинності Законом від 9 березня 2017 року про метрополісний союз у Сілезькій воєводстві, Закон про метрополісні союзи втратив чинність. На її підставі 26 червня 2017 року Рада Міністрів видала постанову, якою було створено метрополісний союз під назвою «Гурносьонсько-Заглебінська метрополія». Законодавець, визначаючи структуру метрополітного союзу в Сілезькому

воєводстві, посилався на системні рішення, прийняті в законі про метропольні союзи 2015 року, з деякими необхідними змінами, визнавши за необхідне усунути кілька істотних недоліків закону 2015 року. які унеможлиблюють ефективне створення такого союзу та можуть ускладнювати діяльність його органів і належне виконання ключових з точки зору громадян публічних завдань (зокрема щодо способу делімітації метропольних територій, занадто малої чисельності правління союзу та порядку його обрання, а також способу та правових наслідків перебирання публічних завдань метропольним союзом, що є важливим, зокрема, з точки зору укладених угод та проектів, що реалізуються за рахунок європейських коштів). Про прийняття законодавчих рішень, що визначають правову форму реалізації завдань громадського характеру, які виходять за межі однієї громади, у Сільській області, також вирішили попередні досвід співпраці між громадами, що утворюють Верховносільську агломерацію. Було визнано, що співпраця у формі добровільного міжмуніципального об'єднання та спільне виконання завдань на території поліцентричної агломерації Верхнього Сілезії не принесли очікуваних результатів. Нестабільні джерела фінансування, відсутність можливості реального планування та здійснення інвестицій, що мають метрополісне значення, а також встановлений спосіб обрання органів асоціації унеможлилювали ефективне управління агломерацією та ускладнювали спільне виконання завдань. Законодавче визначення принципів створення, організації та функціонування метрополітного об'єднання в Сілезькому воєводстві означало на практиці відмову від концепції єдиних законодавчих рішень для всіх метропольних територій на користь прийняття, у разі необхідності, окремих (послідовних) законів для окремих територій.

Пізніше було подано кілька наступних законопроектів, що стосуються проблем метрополій та метрополійних територій. У грудні 2016 року до Сейму надійшов законопроект про Познанський метрополісний союз. У січні 2017 року до Сейму було направлено депутатський законопроект про устрій столичного міста Варшави, що містив пропозицію щодо врегулювання правового статусу, принципів організації та функціонування столичного міста Варшави як метрополії. Вона мала стати альтернативою інституційній міжмуніципальній

співпраці на основі добровільних цільових об'єднань Варшави з навколишніми муніципалітетами, яка була визнана незадовільною. Також було визнано, що можливість створення добровільного метрополітного союзу на підставі Закону про метрополітні союзи від 2015 року є малореальною. Цей проект був направлений на перше читання, але в квітні 2017 року заявник відкликав його.

У січні 2018 року було подано депутатський проект закону про Вроцлавський метрополітний союз. Проект значною мірою відтворював рішення закону про метрополітний союз у Сілезькому воєводстві та посилався на деякі положення закону про метрополітні союзи від 2015 року. Він був направлений на перше читання на засіданні Сейму. Рада Міністрів дала негативну оцінку цьому законопроекту, обґрунтувавши свою позицію прийнятою урядом у лютому 2017 року Стратегією відповідального розвитку до 2020 року, яка передбачала прийняття правових рішень щодо функціонування метрополітенських об'єднань лише після 2020 року. До цього часу мав бути створений лише метрополітенський об'єднання в Сілезькому воєводстві, а досвід впровадження та дії закону про метрополісний союз у Сілезькому воєводстві, на який посилався ініціатор створення на території Нижньосілезького воєводства Вроцлавського метрополісного союзу, мав бути використаний при прийнятті правових рішень для наступних, менших функціональних територій, сформованих навколо міст.

У березні 2018 року до Сейму надійшов проект закону від 2 березня 2018 року про метрополісний союз у Західнопоморському воєводстві, який в основному відтворював рішення, прийняті в законі про метрополісний союз у Сілезькому воєводстві. У вересні 2018 року до Сейму було подано законопроект від 18 вересня 2018 року про Краківський метрополітний союз. Він повторював рішення закону про метрополітний союз у Сілезькому воєводстві та використовував деякі рішення, прийняті в законі про метрополітні союзи 2015 року.

У лютому 2020 року надійшов сенатський законопроект про Лодзький метрополітний союз. Як і попередні, законопроекти посилалися на рішення закону про метрополітний союз у Сілезькому воєводстві. 10 вересня 2020 року Сенат РП вніс до Сейму проект закону про метрополісний союз у Поморському

воєводстві. Цей проект також посилався на рішення закону про метрополісний союз у Сілезькому воєводстві.

Жоден з цих проектів, як і досі, не був реалізований. Вище зазначалося, що всі ці проекти відтворювали рішення, прийняті в законі про метрополію в Сілезькому воєводстві. Тим часом, після 5 років функціонування Гурнішольсько-Заглібиської метрополії було виявлено низку проблем.

Перш за все, слід мати на увазі, що верхньосілезька агломерація є найбільшою конурбацією в Польщі та другою за величиною в Європі. Її особливістю є поліцентричний характер. Це означає, що жодне місто не має домінуючого становища. Катовіце, найбільше за кількістю населення місто агломерації, має понад 300 тис. мешканців. Інші міста з правами повіту, що входять до агломерації, налічують від близько 50 тис. до трохи більше 200 тис. жителів. Крім того, 14 міст з правами повіту оточені кількома десятками менших міст, які разом утворюють конурбацію з понад 2 млн жителів. Структура Гурнішоландської агломерації призводить до постійної конкуренції між сусідніми органами місцевого самоврядування, що ускладнює її повсякденне функціонування.

Завдяки своїй структурі Гурнішоландська агломерація є унікальною метрополією, що складається з 14 міст, що мають статус повітів, та оточуючих їх повітів. Її специфіка визначається відсутністю домінуючого центрального міста та існуванням поруч декількох міських центрів, схожих за розміром і потенціалом. Важливими особливостями є: дуже висока щільність населення та інтенсивність забудови, розгалужена мережа дорожньої інфраструктури та громадського транспорту, велика щоденна міграція між містами агломерації.

Серйозною проблемою, з якою зіткнулися автори законопроекту про метрополісний союз у Сілезькому воєводстві, було визначення поняття «метрополісний район» для його делімітації. Врешті-решт, до складу метрополії увійшли 41 громада з населенням 2,28 млн осіб, що становить майже половину населення Сільського воєводства, а її площа становить 2553 км², що приблизно дорівнює 20% площі всього воєводства.

Про метрополітний характер міського центру визначає не тільки сила і сфера впливу, але й складність функцій, які він виконує. Агломерація Верхнього

Сілезії утворює надзвичайно складну структуру, до складу якої входить багато територіальних громад та багато органів місцевого самоврядування і державного управління.

Вже через рік після функціонування нового, раніше не існуючого в польському праві об'єднання органів місцевого самоврядування, Р. Марчай сформулював такі висновки: 1) поліцентричність верхньосілезької конурбації безпосередньо впливає на спосіб функціонування метрополітного союзу в Сілезькому воєводстві; 2) детальні місцеві умови повинні бути відображені в нормативних актах, що регулюють діяльність кожного метрополітного союзу; 3) належним чином проведений процес делімітації території метрополії має важливе значення з точки зору її майбутнього функціонування; 4) процес створення метрополії є складним – він складається з багатьох правових та фактичних дій, що вимагають узгодження та взаємодії між громадами, які мають утворити метрополію, а також іншими суб'єктами державного управління; 5) процес створення метрополії вимагає участі відповідного допоміжного апарату, завданням якого буде адміністративна та змістовна підтримка; 6) метрополія може природним і самостійним чином підлягати процесу внутрішнього поділу на менші структури, що нагадують «допоміжні одиниці» метрополії.

ВИСНОВКИ

На підставі наведеного на початку статті визначення кризового управління можна без сумніву стверджувати, що це явище є невід'ємною частиною діяльності органів державного управління, є діяльністю, спрямованою на запобігання, підготовку та реагування у разі виникнення кризових ситуацій, є плановою, впорядкованою та скоординованою діяльністю, а також має на меті усунення наслідків кризових ситуацій, відновлення ресурсів та критичної інфраструктури. На рівні місцевого самоврядування обидва органи влади, як рада громади, так і голова, мер або президент міста, наділені повноваженнями в сфері кризового управління. Ці повноваження впливають безпосередньо із Закону «Про місцеве самоврядування». Громада відіграє надзвичайно важливу, якщо не найважливішу, роль у системі кризового управління, оскільки саме на її території часто виникають перші осередки кризових ситуацій. Як основна одиниця місцевого самоврядування, громада знаходиться близько до мешканців і володіє унікальними знаннями про місцеві умови, що робить її ключовим ланцюгом у швидкому реагуванні на різні види загроз. Ефективна координація дій на рівні громади може запобігти ескалації кризи та мінімізувати її негативні наслідки для місцевої громади.

Піднімаючи тему ключових аспектів ефективного кризового управління на місцевому рівні, слід зазначити, що одним з найбільших викликів є необхідність створення цілісної системи, яка б інтегрувала кризове управління в громаді з захистом населення. Незважаючи на багаторічні дискусії та законопроекти, конкретних рішень немає, що свідчить про труднощі в імплементації. Також вказується на необхідність того, щоб ці рішення мали надпартійний характер, що підкреслює важливість співпраці та єдності у створенні ефективних механізмів кризового управління на місцевому рівні. Варто поставити тут питання, як сучасні інформаційні технології могли б покращити ефективність як кризового управління, так і планування. Можливо, відповіддю на цю потребу було б спеціалізоване програмне забезпечення, що забезпечує платформу для кризового управління (Crisis Management System). Воно дозволило б збирати важливу

інформацію, координувати дії, управляти ресурсами, здійснювати внутрішню та зовнішню комунікацію, а також відстежувати хід рятувальних заходів.

Крім того, варто звернути увагу на думку про низьку активність команд. Про частоту скликання засідань муніципальних команд з кризового управління вирішує їхній голова, тобто голова сільської ради, міський голова, президент. Не маючи статистичних даних про частоту засідань ГКЗК, важко говорити про їхню фактичну активність. Для перевірки та оцінки фактичного стану необхідно провести дослідження на певній досліджуваній групі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

REFERENCES

1. Антоненко В.О., Баймуратов М.О., Батанов О.В. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: Кол. Монографія. К.: Атіка, 2007. 864 с.
2. Барабаш Т. Г. Фінансові передумови об'єднання та співробітництва територіальних громад в Україні. Наукові праці НДФІ. 2014. Вип. 2. С. 44-52.
3. Барило О. Г. Аналіз досліджень проблем державного управління у сфері цивільного захисту. Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування: електрон. наук. фах. вид. Харків, 2018. № 1. URL : http://el-zbirn-du.at.ua/2018_1/11.pdf (дата звернення: 12.12.2019 року)
4. Батанов О.В. Сучасний муніципалізм в Україні у контексті інституціоналізації муніципально – правового статусу // Науковий вісник Академії муніципального управління України: зб. наук. праць. Серія «Право». 2012. Вип. 2. С. 104 – 113.
5. Бобух І.М., Щегель С.М. Стратегічні орієнтири економічного зростання України: інклюзивність як ключовий пріоритет. *Вісник Національної академії наук України*. 2018. № 7. С. 55-70.
6. Богач Ю., Велічко К. Аутсорсинг як новітня концепція управління. / редкол. : Шкільняк М. М., Микитюк П. П., Мельник А. Ф. *Актуальні проблеми менеджменту в умовах інноваційного розвитку економіки*: зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф. [м. Тернопіль, квітень 2018 р.]. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. С. 80-82.
7. Бухтіярова М., Софій О., Крат М., Баранецький Т. Програми підтримки міжмуніципального співробітництва в Україні. ГО «Європейський діалог». Львів. 34 с. URL : <http://dialog.lviv.ua/wp->

content/uploads/2018/11/Analitichna-zapiska.-SHablon.pdf (дата звернення: 04.04.2020 року)

8. Васильєва Н. В., Гринчук Н. М., Дерун Т. М., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф. Місцевий бюджет і фінансове забезпечення об'єднаної територіальної громади : практичний посібник. К., 2017. 108 с.

9. Візгалов Д. В. Брендинг міста. К.: Фонд «Інститут економіки міста», 2011. 160 с.

10. Виноградчий В.І., Волошин С.М., Лещенко О.Я., Ковровський Ю.Г., Михайлов В.М., Пруський А.В., Романюк Н.М. Збірка кращих практик місцевого самоврядування у сфері цивільного захисту та безпеки громад. К. : ІДУЦЗ, 2018. 131 с.

11. Вовк С. О. Становлення та розвиток міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України і Російської Федерації (наприкінці ХХ ст.- на 157 початку ХХІ століття) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2005. 189 с.

12. Врублевський О. Співробітництво територіальних громад: сучасний стан та перспективи розвитку // Вісник Інституту громадянського суспільства. №40, грудень, 2016 р. с.18 – 19.

13. Врублевський О., Сороковський В. Договори міжмуніципального співробітництва у сфері управління побутовими відходами. Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2018. 96 с.

14. Врублевський О.С. Співробітництво територіальних громад (бібліотечка місцевого самоврядування). Київ: ІКЦ «Легальний статус», 2014. 56 с.

15. Генова А. А. Удосконалення співробітництва територіальних громад як засобу ресурсного забезпечення території . *Економіка будівництва і міського господарства*. 2016, ТОМ 12, № 2, С. 83–89. URL :file:///C:/Users/admin%20%20pk/Downloads/ebimg_2016_12_2_6.pdf (дата звернення: 02.03.2024 року)

16. Гриндей О. І. Міжмуніципальне співробітництво – інноваційна форма місцевого розвитку. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Серія : Державне управління. 2015. Т. 263, Вип. 252. С. 54 - 58.

17. Демчишен В. В., Толкованов В. В. Про деякі аспекти розвитку міжмуніципального співробітництва як інноваційного інструменту в реалізації державної регіональної політики в Україні. Віче : Теоретичний і громадсько-політичний журнал. 2010. N 24. С. 6 – 9.

18. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. С. Г. Серьогіної. Х.: Право, 2005. 256 с.

19. Дерун Т. М. Практичний посібник з питань формування спроможних територіальних громад. К. : АМУ, 2015. 40 с.

20. Децентралізація. Місцеві бюджети об'єднаних територіальних громад : фін.-аналіт. матеріали / Каб. Міністрів України, М-во регіон. розвитку, буд-ва та ЖКГ України ; підгот. Я. М. Казюк ; консультац. підтримка Я. Джийкіч. К., 2016. 190 с.

21. Джерела та механізми фінансування місцевого економічного розвитку : навчальний посібник. / за ред. В. Мамонова. К. : Центр громадської експертизи. Проект «Місцевий економічний розвиток міст України», 2013. 176 с.

22. Європейська хартія місцевого самоврядування та розвиток місцевої і регіональної демократії в Україні / Науково-практичний посібник / За ред. М. О. Пухтинського, В. В. Толкованова. К.: "Крамар", 2003. 400 с

23. Жук П. В. Актуальні завдання та шляхи реформування адміністративно-територіального устрою в Україні // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України: збірник наукових праць / ДУ «Ін-т регіональних досліджень ім. М.І.Долішнього НАН України» . Львів, 2015. Вип. 1 (111). С. 20 – 25.

24. Ігнатенко О.П. Перспективи державного регулювання сфери благоустрою населених пунктів. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2015. № 1. С. 127–132.

25. Інструменти розвитку об'єднаних територіальних громад в умовах децентралізації влади / за ред. В.М. Олуйко. К. : Ваїте, 2017. 432 с

26. Коваленко М. А., Швороб Г. М. Концепції і стратегії розвитку сільських територіальних громад. Державна політика щодо місцевого самоврядування: стан, проблеми та перспективи : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Харків: ХНТУ, 2017. С. 31–33.

27. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. Відомості Верховної Ради України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17> (дата звернення: 23.03.2020 року)

28. Конституція України : Закон від 28. 06. 1996 року. № 30. Відомості Верховної Ради України. Ст. 141. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 26.01.2020 року)

29. Кравців В. С., Сторонянська І. З., Жук П. В. Реформування територіальної основи місцевого самоврядування в контексті його фінансової спроможності. Економіка України. 2017. №1. С. 41 – 51.

30. Кращі практики муніципального розвитку в Україні: збірник / Уклад.: С. Маліков, О. Гарнець, О. Тертишна, О. Бурій, М. Куля, А. Авоян, Ю. Сак. К.: Ніка Прінт, 2012. 398 с.

31. Методичні рекомендації щодо практичного використання примірних форм договорів про співробітництво територіальних громад. URL : https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2017/06/Metod_recomend_spivrobit.pdf (дата звернення: 23.02.2024 року)

32. Міжмуніципальне співробітництво: збірник нормативно-правових та інформаційно-аналітичних документів; уклад.: Т. В. Журавель, Д. Ю. Записний, Р. П. Чухвицький. Київ, 2015. 154 с.

33. Міжмуніципальне співробітництво: навч. посіб. / уклад.: В. Вакуленко, О. Ігнатенко, Г. Борщ, О. Курт, Ф. Тедік, Т. Журавель. К. : Фенікс, 2012. 392 с.

34. Місцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрями модернізації: наук. доп. / за ред. Ю. В. Ковбасюка. К.: НАДУ, 2014. 128 с.

35. Про благоустрій населених пунктів : Закон від 06 вересня 2005 р. № 2807-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 49. ст.517. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-15> (дата звернення: 07.03.2020 року)

36. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України. № 13. Відомості Верховної Ради України. 2015.. ст.91 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення: 28.10.2019 року)

37. Про затвердження Порядку формування та забезпечення функціонування реєстру про співробітництво територіальних громад : наказ Мінрегіону від 15.08.2014 № 225. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1065-14> (дата звернення: 26.02.2020 року)

38. Про затвердження Примірних форм договорів про співробітництво територіальних громад : наказ Мінрегіону від 27.08.2014 № 233. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/FN005558> (дата звернення: 15.12.2019 року)

39. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України № 24. Відомості Верховної Ради України. 1997. Ст. 170.

40. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17.06.2014 р. № 1508-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 34. ст.1167. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18> (дата звернення: 06.05. 2024 року)

41. Реєстр договорів про співробітництво територіальних громад. URL : <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/reestr-17.04.2024.pdf> (дата звернення: 10.03.2040 року).

42. Ресурсне забезпечення об'єднаної територіальної громади та її маркетинг: навч. посіб. / Г. А. Борщ та ін. К., 2017. 107 с.

43. Розвиток міжмуніципального співробітництва: вітчизняний та зарубіжний досвід./ За редакцією Толкованова В.В. К.: “Крамар”, 2011. 249 с

44. Співробітництво територіальних громад (міжмуніципальне співробітництво – ММС): навчально-практичний посібник/ за заг. ред. Толкованова В.В., Журавля Т.В. Київ. 2016. 154 с.

45. Шкільняк М. М., Мельник А. Ф., Желюк Т. Л, Дудкіна О. П., Попович Т. М. Організація співробітництва територіальних громад в умовах адміністративно-територіальної реформи. Вісник Тернопільського національного економічного університету. Тернопіль, 2017. № 1. С. 140 – 144. URL : file:///C:/Users/admin%20%20pk/Downloads/Vtneu_2017_1_14.pdf (дата звернення: 03.04.2024 року)